

НУТҚ МАДАНИЯТИНИНГ МЕЪЁРИЛИК АСПЕКТИ

Самигова Хушнуда Ботировна ЎзДЖТУ профессори, ф.ф.д.

(kabsam@yandex.ru)

Жураева Ш. УЗДЖТУ Таржимонлик факултети талабаси

Зокирова М. УЗДЖТУ Таржимонлик факултети талабаси

Умаралиева Р. УЗДЖТУ Таржимонлик факултети талабаси

Маълумки, меъерийлик ҳаётнинг барча жабҳалари учун хос бўлган универсал ҳодиса ҳисобланади. Ҳар қандай вазият, шароит меъерийлик қонун-қоидаларига бўйсунгани, унга имкон қадар риоя қилишни талаб қилади. Меъёр бор жойда эса, табиийки, тартиб-интизом мавжуд бўлади.

Жаҳон цивилизациясининг пайдо бўлиши оғзаки нутқнинг бир шаклга (ёзувга), меъёрга солиниши билан чамбарчас боғлиқ. Олимларнинг эътироф этишларича, муҳимлик жиҳатидан бу кашфиётга тенг келадигани йўқ¹. Ёзувнинг пайдо бўлиши эса вақтлар ўтиб муайян бир тилнинг меъерий қоидалари ривожланишига, шаклланишига, адабий тилнинг юзага келишига асосий туртки бўлди.

Маълумки, ривожланган ҳар қандай тил, шу жумладан, ҳозирги ўзбек тили ҳам икки асосий функционал турга: адабий тил ва жонли сўзлашув тилига бўлинади. Умумхалқ тилининг юқори шакли ҳисобланган адабий тил аниқ ва муайян бир тизимда ҳар бир давр тилига хос меъёр, тартиб-қоидаларни ифодалайди. Миллий адабий тилни, унинг оғзаки ва ёзма шакллари аниқлашда энг муҳим ва асосий белги унинг муайян бир меъёрга, яъни аниқ бир маромга, тартиб-қоидаларга солинганлигидир.

Тилшуносликда тил меъёрлари мавзуси бўйича кўплаб тилшунос олимлар тадқиқот олиб борганлар (К.С. Горбачевич, В.А. Ицкович, В. Барнет,

¹ Файзиёва Н.А. Инглиз тилини ёритишга оид дидактик матнлар ифода воситаларининг эволюцияси ва замонавий технологиялар яратган имкониятлар: Филол. фан. магистри ...дис. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2001. – Б. 4.

Р.И. Аванесов, Э. Бегматов, А.Э. Маматов, Н.С. Кулиев ва бошқалар).

Олимлар тил меъёрини – нутқ маданияти назариясининг марказий тушунчаси эканлигини таъкидлаб ўтганлар (К.С. Горбачевич, Г.О. Винокур, В.А. Ицкович, А.Э. Маматов, Р. Қўнғуров, Э. Бегматов ва бошқалар). Уларнинг фикрича, адабий тилсиз маданий нутқий фаолиятнинг бўлиши мумкин эмас.

Л.Б. Щерба, Л. Косериулар тил материали ва тил структурасини меъёр деб билганлар. Лекин айтилган ва ёзилган барча нарсалар тил учун меъёр бўлавермаслиги сабабли, бу олимларнинг фикри тўлақонли ўз тасдиғини топмаган². Рус олими Г.О. Винокурнинг таъкидлашича, *меъёр* – маданият ва тил сингари тарихий категория, ижтимоий муносабатлар ўзгариши билан у ҳам ўзгаради³. Унинг фикрича, адабий тил лексикада ҳам, фонетика ва грамматик қурилиш соҳасида ҳам ўз меъёрлари, қоидалари билан ажралиб туради. Бу меъёрлар шу тилда сўзлашувчи барча кишилар учун умумий ва зарурий ҳисобланади. Адабий тилнинг муайян меъёрга солинганлиги шундан иборатки, унинг луғат таркиби маълум тартибга келтирилган бўлади, сўзларнинг маъноси ва ишлатилиши, талаффузи ва ёзилиши ҳамда грамматик шаклларнинг ясалиши ягона, муштарак қоидага бўйсунди. Б. Гавренек, тил меъёрига таъриф берар экан, уни маълум бир лисоний гуруҳ учун шарт бўлган мажбурий қоида, тил тизимида ўз аксини топадиган, нутқда мунтазам равишда ишлатиладиган, акс ҳолда тил кишилар ўртасидаги алоқа воситаси вазифасини бажара олмаган бўлар эди, деб ҳисоблайди⁴.

В.А. Ицкович меъёр ҳодисасини тилнинг барча яшаш шакллари учун хослигини⁵, К.С. Горбачевич унинг турғун ва барқарор эканлигини⁶, Г. Хартунг, Р. Пулилар эса, меъёрни грамматика мутахассислари, луғатшунос ва махсус тавсияномаларни тузувчилар томонидан белгилаб бериладиган қонун

² Щерба Л. В. О тройном аспекте языковых явлений / Ақобиров С. Нутқ маданияти ва норматив луғат. – Т.: Ўзбекистон, 1977. – Б. 6.

³ Винокур Г.О. Из бесед о культуре речи// Русская речь. – М.: Наука, 1967. – С. 10-14.

⁴ Havrenek M.V. Zum Problem der Sprachform. Copenhagen, 1938. – P. 152 / Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 1-қисм. – Т.: Наврўз, 1997. – Б. 14.

⁵ Ицкович В.А. Языковая норма. – М.: Просвещение, 1968. – С. 565.

⁶ Горбачевич К.С. Нормы литературного языка и толковые словари. – М.: Наука, 1966. – С. 6-9.

деб эътироф этадилар⁷.

Р.И. Аванесовнинг таъбири билан айтганда, меъёр ижтимоий жамиятнинг тилга тегишли бўлган ички қонуниятлари ва ушбу жамиятнинг ҳаёт тарзи таъсирида ривожланади. Нутқ турларига қараб меъёрлар ҳам бир-биридан фарқланади⁸. Тил меъёрларини, айниқса, адабий тил меъёрларини батамом аъло даражада ўзлаштирган кишиларнинг топилиши ёки мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги, бу жуда ҳам катта меҳнат талаб қилувчи фаолият эканлиги ҳам ушбу олим томонидан эътироф этилади.

А.Э. Маматов *меъёр* атамасини – “тил структурасининг ижтимоий тил практикаси томонидан танлаб олинган ва мустаҳкамланган элементларининг барқарор, анъанавий реализациялари йиғиндисидир”⁹, деб тарифлайди.

Бизнинг фикримизча, меъёр бу – тил бирликларининг тил эгалари томонидан тан олинган, маъқул бўлган ҳамда тарих синовлари натижасида мустаҳкамланган вариантларини нутқда ифодалашдир.

Меъёр умумий ва хусусий гуруҳланган ҳолда ўрганилади¹⁰. Умумий меъёр маълум тилнинг барча кўринишларида қўлланилаётган меъёрларни ўз объекти деб ҳисобласа, хусусий меъёр эса, умумий меъёрнинг нутқ кўринишлари, шаклларидаги, тил шаклларидаги аниқ кўринишларини ўрганади. Хусусий меъёр, ўз навбатида, адабий тил, лаҳжа ва шевалар, сўзлашув нутқи, тилнинг ижтимоий тармоқларига хос меъёрларни ўрганади.

“Адабий тил меъёрлари” тушунчаси муайян қоидалар остига олинган, барқарор, шу билан бирга, доимо ривожланиб боровчи, ўзгариб турувчи, вариантдошлик хусусиятига эга бўлган, тил тизими томонидан йўл қўйилган тил ҳодисаларининг йиғиндиси бўлиб, тилдан фойдаланувчилар нутқда мустаҳкамланган, шунингдек, адабий тилда сўзлашувчилар учун

⁷ Pooley R.C. Teaching English usage. N. – Y. – L. 1946 / Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 1-кисм. – Т.: Наврўз, 1997. – Б. 22.

⁸ Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. – М.: Просвещение, 1984. – С. 10.

⁹ Маматов А.Э. Нутқ маданияти ва тил нормасига оид терминлар ва тушунчалар изохи. – Т.: Bayoz, 2014. – Б. 16.

¹⁰ Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б. 37.

умуммажбурий бўлган лисоний ҳодисадир, деб таърифланади¹¹.

Адабий тилнинг фонетик, орфографик, орфоэпик, луғавий, фразеологик, грамматик, семантик-услубий меъёрлари мавжуд бўлиб, мазкур меъёрлардан оддий сўзлашув, расмий, илмий, публицистик ва бадиий услубларнинг ҳар бирида белгиланган лисоний қонун-қоидалар асосида ўринли фойдаланиш, уларнинг барчасига амал қилиш тўғри ва маданий нутқни юзага келтиради. Мулоқот чоғидаги нутқ маданияти меъёрийлик қонун-қоидалари орқали намоён бўлади.

Бироқ нутқ расмий ва норасмий, ёзма ва оғзаки, тайёрланган ва тайёрланмаган ҳамда шу каби бошқа вазиятларда юзага келиши билан характерланади. Турли шароит ва ҳолатлар тил меъёрларидан турлича фойдаланишни талаб қилади. Н. Кузнецова меъёр қоидалари нуқтаи назаридан нутқни тўғри ҳамда нотўғри деб баҳолаш мумкинлигини эътироф этади¹².

Меъёрнинг бузилиши даражаси қандай вазиятда, нутқнинг қайси турида (оғзаки ёки ёзма), тингловчи ушбу хатони қандай қабул қилишига, мулоқот жараёнининг якуний натижасига қараб баҳоланиши лозим¹³.

Масалан, расмий нутқда шевада сўзлаш салбий ҳолат деб баҳоланса, норасмий вазиятларда ёки сўзлашув услубида бу ҳолат бироз енгил баҳоланади. Нутқий мулоқот вазиятининг турлича бўлишига қарамасдан, тўғри ва раво сўзлашга интилиш, тил меъёрлари, айниқса, адабий тил қонун-қоидаларига амал қилиш маданий нутқни юзага келтиради.

Айтиб ўтилган фикрлардан адабий тил меъёрлари нутқ маданияти назариясининг марказий тушунчаси эканлиги яна бир бор ўз тасдиғини топади. Адабий тил меъёрларига амал қилиш маданий нутқни юзага келтиради.

¹¹ Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 3-қисм. – Т.: Самарқанд вилоят босмахонаси, 1999. – Б.23.

¹² Кузнецова Н. Русский язык и культура речи. – М.: Форум, 2006. – С. 13.

¹³ Ипполитова Н.А., Князева О.Ю., Савова М.Р. Русский язык и культура речи. – М.: Проспект, 2009. – С. 294.

Адабиётлар рўйхати:

1. Файзиева Н.А. Инглиз тилини ёритишга оид дидактик матнлар ифода воситаларининг эволюцияси ва замонавий технологиялар яратган имкониятлар: Филол. фан. магистри ...дис. – Тошкент: ЎзДЖТУ, 2001. – Б. 4.
2. Щерба Л. В. О тройком аспекте языковых явлений / Акобиров С. Нутқ маданияти ва норматив луғат. – Т.: Ўзбекистон, 1977. – Б. 6.
3. Винокур Г.О. Из бесед о культуре речи// Русская речь. – М.: Наука, 1967. – С. 10-14.
4. Havrenek M.B. Zum Problem der Sprachform. Copenhagen, 1938. – P. 152 / Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 1-қисм. – Т.: Наврўз, 1997. – Б. 14.
5. Ицкович В.А. Языковая норма. – М.: Просвещение, 1968. – С. 565.
6. Горбачевич К.С. Нормы литературного языка и толковые словари. – М.: Наука, 1966. – С. 6-9.
7. Pooley R.C. Teaching English usage. N. – Y. – L. 1946 / Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 1-қисм. – Т.: Наврўз, 1997. – Б. 22.
8. Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. – М.: Просвещение, 1984. – С. 10.
9. Маматов А.Э. Нутқ маданияти ва тил нормасига оид терминлар ва тушунчалар изоҳи. – Т.: Вауoz, 2014. – Б. 16.
10. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. – Т.: Ўқитувчи, 1992. – Б. 37.
11. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 3-қисм. – Т.: Самарқанд вилоят босмахонаси, 1999. – Б.23.
12. Кузнецова Н. Русский язык и культура речи. – М.: Форум, 2006. – С. 13.
13. Ипполитова Н.А, Князева О.Ю., Савова М.Р. Русский язык и культура речи. – М.: Проспект, 2009. – С. 294.